

PORTRETINĖS GRAFFITI* SENŲJŲ LIETUVOS KNYGŲ PARAŠTĖSE: KŪRYBINĖS IŠKROVOS MĖGINANT PLUNKSNĄ

DOMININKAS BURBA

Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Istorijos katedra
K. Donelaičio g. 52, LT-44248 Kaunas, Lietuva
El. paštas: domininkas@centras.lt

ARVYDAS PACEVIČIUS

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto Bibliotekinių mokslų ir informacijos mokslų institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: arvydas.pacevicius@kf.vu.lt

Marginalijos senosiose knygose, proveniencijos ir kiti ženklai, dažnai neturintys tiesioginių sąsajų su knygos turiniu, Lietuvos istoriografijoje jau įvardyti kaip knygų *graffiti* [29; 33; 36]. Jie atskleidžia praėjusių epochų mentalitetų kaitą, visuomeninę sąmonę, piliečių sąmonę bei kasdienybę ir yra svarbūs daugeliu aspektų – socialinės psichologijos, dokumentinės ir kultūrinės komunikacijos, menotyros. Knygotyros ir skaitymo istorijos požiūriu šie ženklai leidžia užčiuopti knygų ir visuomenės sąsajas, paaiškinti informacijos socialinę sklaidą, geriau suprasti paslaptinę skaitymo, ne tik kaip psichologinio reiškinių, bet ir kaip rašytinės komunikacijos tęsinio, reiškinį. Koks platus ir sunkiai klasifikuojamas bei skirtingai interpretuojamas senųjų knygos ženklų paveldas, parodė 2003 m. Vilniaus universitete įvykusi knygotyros konferencija „Knygos nuosavybės ženklai kaip knygos kultūros paveldas“¹. Joje, remiantis kaimynų (latvių, estų, lenkų ir kt.) tyrimų medžiaga, pasiūlyta naujų metodologinių sprendimų, aptarti netipiški knygos ženklai. Panašūs tyrimai tęsiami ne tik Lietuvoje [34, 42], bet ir Estijoje² bei kaimyninėje Baltarusijoje [48, 49].

* Straipsnyje, siekiant išlaikyti tradiciją ir neiškreipti aptinkamo reiškinių prasmės, vartojamas tarptautinis „griffiti“, o ne kalbininkų Lietuvoje siūlomas „grafitų“ terminas.

¹ Konferencijos medžiaga buvo publikuota 2004 metų „Knygotyros“ mokslo darbų 42 tome [29].

² Čia įdomų tyrimą apie senųjų dokumentų graffiti viduramžių notariato raidos kontekste neseniai pradėjo Talino miesto archyvo darbuotojas Juhan Kreem.

Tiesa, marginaliniai piešiniai, juolab portretinė graffiti, šiuose tyrimuose specialiai nagrinėti, nors siūlomoje knygų įrašų klasifikacijoje marginaliniai piešiniai yra minimi³. Pastaruoju metu išaugo dėmesys seniesiems įrašams kaip epigrafikos paminklams [25], tyrinėjami simboliai bei ženklai, kurių prigimtis ir sklaida, be kita ko, aiškinama ir socialinės bei kultūrinės komunikacijos požiūriu [30]. Antai barokinių knygų simbolių pasaulio tyrimas dar kartą parodė ypatingą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) piliečio laikyseną mirties akivaizdoje, jo susidvejinimą, atsitraukimą į „knygų labirintus“ ir simbolinio mąstymo erdves, kuriose aiškiai matoma senųjų Lietuvos spaudinių emblematika [30]. Kaip teisingai pastebėjo dailėtyrininkė Jolita Liškevičienė, „šiulaikinis mokslas siekia iš naujo peržvelgti „neaktualias“ arba kultūros marginalijomis laikytas dailės sritis“ [30, 13]. Tą patį galima pasakyti ir apie knygotyrą, knygos ir apskritai kultūros istoriją, mėginančias ne tik inventorinti, bet ir naujai interpretuoti kultūros paveldą.

Įrašai ir piešinukai, užimantys tarpinę vietą tarp nuosavybės liudijimų ir marginalinių pastabų apie knygą, yra nagrinėjami įvairiais aspektais: tipologiniu, semantiniu, turinio [37]. Pastaruoju metu išryškėjo vadinamųjų *mažųjų literatūros formų* ir knygos ženklų sąsajos [16, 17, 40]. Jų kilmę ir prasmę galima paaiškinti tik suvokus praėjusių epochų knygos kultūros kontekstą, kuriame vaizdas (šiuo atveju portretinė marginalija) buvo tariamo ir rašomo žodžio tęsinys. Apskritai knygoje paliktus ženklus galime vertinti ir kaip „plunksnos mėginimus“⁴, ir kaip sakralinius knygos nuosavybės paliudijimus, kurių autoriai panorėdavo likti nežinomi, ir kaip vaizduotės, kūrybinės raiškos liudijimą, taip pat dažniausiai anoniminį. Kitaip tariant, senieji knygos ženklai dažnai slepia simbolinę informaciją, kurią reikia „perskaityti“, o knygoje ir kituose dokumentuose paliktus netipiškus ženklus iššifruoti. Kai kurie iš jų turi proveniencijos požymių ir knygotyros istoriografijoje įvardyti kaip knygos ženklų marginalijos [29, 93]. Anot J. Liškevičienės, šie piešiniai, kaip socialinės komunikacijos išraiška, skirstytini į tris grupes: 1) savarankiškus užbaigtus meno kūrinius, turinčius savo kompoziciją, suteikiančius informacijos apie

³ Piešiniai, portretinės iliustracijos Jurij Lavrik klasifikacijoje aptariamoms 6 grupėse kartu su kitais „žaidybiniais“ įrašais, tokiais kaip: *Pisaw Pisaka [a] chto Preczylata toy Sraka* [48]. J. Lavrik siūlo tokių knygų įrašų apibrėžimą: Инскрипции – гэта адручныя надпісы на кнігах, зробленыя ўладальнікамі, чытачамі, аўтарамі, выдаўцамі, інтралігатаарамі ці іншымі асобамі і класіфікацыя: Надпісы гэтыя можна падзяляць паводле характару тэкставага запісу на: 1) правіненцыйныя; 2) тэкстава-маргінальныя; 3) актывыя і радаводна-летапісныя; 4) малітоўна-пабожныя; 5) літа-ратурныя, фальклорныя і мудрасныя; 6) забаўляльнага характару; 7) г. зв., „пробы пяра“.

⁴ *Plunksnos mėginimai* vadiname senųjų raštininkų, skriptorių, knygų savininkų paliktus marginalinius įrašus, piešinius ir kitus ženklus, atliktus išbandant naują plunksną, rašalą, popierių ar pergamentą. Kaip vėliau matysime, šie mėginimai kartais virsdavo brandžiais ir šmaikščiais piešiniais ar tekstais.

knygos savininką; 2) įvairiausio pobūdžio papaišymus, kurie laikytini skaitytojo impresijomis (paprastai tai primityvūs, neaiškūs, neužbaigti kontūriniai piešinukai, mažiau turintys ryšio su tekstu, užtat daug – su pačiu skaitytoju); 3) paterliojimus, papaišymus, neturinčius nieko bendra su menine percepcija [29, 95–96]. Mokslininkė svarstė piešinių knygos atsiradimo problemą. Ji teigė, kad ypač vertingi yra knygos randami įrašai ir piešiniai, kurie teikia pirminę ar tiesioginę informaciją apie asmenį – knygų savininką, o neretai ir marginalinės iliustracijos autorių⁵.

Iš esmės sutinkant su tokia nuostata, šiame straipsnyje mėginama išplėsti knygų graffiti tyrimo lauką ir aptarti žmones vaizduojančius marginalinius piešinius, pastaruosiu metu aptiktus ne tik senuosiuose spaudiniuose, saugomuose Vilniaus universiteto (VUB), Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo (LNB) ir Lietuvos mokslų akademijos (LMAB) bibliotekose, bet ir rankraštinėse knygos bei dokumentuose, saugomuose Lietuvos valstybės istorijos archyve (LVIA), Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje (LMABRS) ir Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (VUBRS). Nagrinėjami piešiniai buvo surasti įvairiuose LDK XVII–XIX a. istorijos šaltiniuose, tarp kurių pažymėtini teismų dokumentai [5; 9; 10; 11; 12], Lietuvos Metrikos knygos [4], korespondencija [2]*. Spaudiniams atstovauja Cicerono *Retorikos* vadovėlis [1] ir Petro Skargos [7] bei Tomo Młodzianovskio *Pamokslai* [6]. Plačiau neaptariant šių dokumentų formaliojo aspektu pažymėtina, kad dauguma jų, kitaip nei juose paliktos portretinės graffiti, buvo *viešo naudojimo*⁶. Piešiniai priskirtini (išskyrus nr. 10, 11, 14 ir galbūt 12, žr. 1 ir 2 priedus) antrajam J. Liškevičienės nurodytam tipui: jie neturi didelės meninės vertės, tačiau tai nėra patepliojimai, beveik visuose piešiniuose užčiuopiamos autorių meninės aspiracijos. Terminas *portretinė graffiti* straipsnyje vartojamas pramaišiu su *marginalinio portreto* sąvoka ir iš esmės reiškia, kad: 1) portretas neturėjo tiesioginių „ilustratyvių“ sąsajų su tekstu; 2) portretas rastas pagrindinio teksto paraštėje (knygos ar dokumento antraštiniame lape, priešlapyje, vidinėje viršelio pusėje, tekstu neužpildytame lauke). Akivaizdu, kad ši portretinė graffiti nebuvo skirta prezentacijai ir viešam naudojimui. Iš viso suregistruota keturiolika marginalinių portretų (žr. 1–2 priedus). Straipsnio tikslas

⁵ Čia dera pridurti, kad išskiriant vertingumo kriterijus svarbus aspektas yra vaizduojamo asmens, socialinio statuso ir charakterio nustatymas.

* Viena seniausių užuominų apie Vokiečių ordino magistro pavaldinio, galbūt Hanso Survilos kariatūrinį-marginalinį portretą („narysowana twarz z przedlugim nosem“) korespondencijoje siekia 1411 metus. Dėkojame Rimvydui Petrauskui už šią informaciją.

⁶ Spaudiniai, kuriuose aptikti portretiniai piešiniai, komunikaciniame lygmenyje turėjo viešo parametą: mokyklose naudojama mokomoji priemonė (vadovėlis)ėjo iš rankų į rankas, pamokslų rinkiniai buvo remiamasi rengiant *pranešimą tikintisiesiems*, – tai ne dvasinės meditacijos knyga ar maldynas.

pragmatiškas: paskatinti tarpdalykinę „prieigą“ prie tyrimo problemos ir praplėsti rašytinės komunikacijos ir skaitymo istorijos senojoje Lietuvoje tyrimo horizontus. Taip pat šiuo tyrimu siekiama aptarti neskelbtus „marginalinius“ šaltinius, įtraukti juos į mokslo apyvartą ir pasiūlyti naujas knygos ženklų interpretacijas⁷.

Portretinės graffiti ir vizualinio paveldo tyrimai

Portretinės iliustracijos ir kompozicijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) ir Rusijos imperijos laikotarpio dokumentuose nėra naujiena. Antai Lietuvos Brastos–Kobрино ekonomijos knygos dar XIX a. rasti piešiniai, vaizduojantys LDK valstiečių darbus [20, 62]; šiuos piešinius neseniai „Senosios Lietuvos istorijoje“ publikavo Alfredas Bumblauskas [19, 324–325]. Tiesa, piešiniai atlikti gana profesionaliai, skirtini iliustracijų žanrui ir su mūsų aptariamomis portretinėmis graffiti teturi formaliųjų ir semantinių panašumų. Rankraštinėse LDK knygos esama marginalijų, kuriose vaizduojamos žmogaus kūno dalys (pavyzdžiui, ranka [49, 116]) ar šaulio siluetas bažnytiniame giesmyne [49, 192]. Graffiti tipo piešinių, vaizduojančių žmogų ir (arba) jo naudotus atributus (karūna, sakralieji simboliai), aptinkama ir daugiau, jie publikuoti [38, 45; 39, 196; 33, 10–12; 29, 98–99]. Antai J. Liškevičienė yra paskelbusi portretinių knygos savininko šaržą [29, 98]. Neseniai Vilniaus pavieta pilies teismo įkalinimo registre, saugomame LVIA, buvo aptikta kompozicija, vaizduojanti bernelį–angeliuką ir musę ryjantį paukštį [11]. Piešinys įtaigus ir simboliškai atskleidžia dokumento pobūdį, mat tiek kalinio už grotų, tiek musės paukščio snape judėjimo laisvė buvo ir tebėra apribota.

Apskritai portretinių ir figūrinių kompozicijų, skirtingų marginalijų kategorijai, nėra daug⁸, o „lietuviškų“ portretinių graffiti kilmės ir funkcionavimo kontekstas menkai ištirtas. Užsienyje žinomi mėginimai tokius ženklus nagrinėti paleografijos, meno, socialinės psichologijos, simbolinio mąstymo ir idėjų istorijos aspektais. Šiuose tyrimuose minėti marginaliniai ženklai skirstomi pagal intencionalumą bei užfiksuotos informacijos turinį. Antai italų paleografas ir menininkas Giuseppe Zevola tyrė [44] Neapolio istorijos archyvo knygų marginalinius įrašus ir piešinius, kurie itališkai

⁷ Pavyzdžiui, aptariant panašius marginalinius piešinius dera kelti klausimą apie juose atsispindinčias politines realijas, kasdienybę, portretuojamojo asmenybę, charakterį ir kt.

⁸ Ironijos ir sarkazmo, būdingo marginaliniam portretui, netrūko oficialiuose LDK meno kūriniuose. Antai lenkų jėzuito poeto ir dailininko Tomo Treterio (1547–1610) raizinio fragmente LDK arijonas Simonas Budnas katalikų akimis vaizduojamas kaip didžiausias klaidatikis, skęstantis pragaro dervoje [19, 246].

vadinami *scarabocchi*⁹. Autorius suskirstė juos į septyniolika grupių, tarp kurių aptinkame ir *žmogų (l'uomo)* [44, 59–118]¹⁰. Tarp italų mokslininko aptartų piešinių nemažą dalį sudaro žmogaus vaizdavimo atvejai, kai kurie gana meniškai ir atspindintys archyvo tarnautojų (nedraugiško viršininko portretas [44, 62]) ir Neapolio miestiečių kasdienybę („peilių mūšis“ [44, 99]). Kituose piešiniuose atsiskleidžia religinės temos, archyvo tarnautojų svajonės ir neapoliečių vizijos. Pabrėžtina, kad šiose „teplionėse“ esama meniškų šaržų, taiklių posakių, o apskritai jos turi epochos bruožų, pastebimų ir Lietuvos knygų graffiti. G. Zevola padarė išvadą, kad Neapolio banko istorijos archyvo senųjų knygų graffiti sukūrė nuobodžiaujantys, tačiau nuo viršininkų tai slepiantys archyvarai. Bene svarbiausia G. Zevolos išvada yra ta, kad daugelis šių kūrybos bandymų kilo iš „vaizduotės išskrovos“ mėginant plunksną, t. y. tikslinant rašyseną, braižą, zigzago formos linijas paverčiant fantastiškomis ir atpažįstamomis būtybėmis bei kitais objektais. Kitas svarbus dalykas – tiek Neapolio banko archyvarai, tiek mūsų toliau aptariami piešinių autoriai kūrė „iš nerimo“, gal net paslėptos baimės, oponuodami nusistovėjusiai tvarkai ar – filosofškai tartiant – netobulai būčiai. Jie buvo socialinės tikrovės kritikai. Tai svarbi įžvalga, tampanti priemone mėginant prakalbinti nagrinėjamus portretus: piešiniai gimė slopinant baimes ir *nerimą*, o piešimo procesas tapo *malonumu* ir atsvara nykiai aplinkai (beje, minėtoji G. Zevolos knyga išvertus iš italų kalbos taip ir vadinasi – *Nerimo malonumai*). Kitaip tartiant, analizuodami ir interpretuodami senuosius marginalinius portretus, turime kelti klausimą: su kuo diskutavo, nesutiko, kuo buvo nepatenkinti piešinių autoriai? Kaip jie tai atskleidė savo kūryboje?

Graffiti ir opozicija oficialiajai kultūrai

Paprastai apibūdinant graffiti pabrėžiami formalūs dalykai: netradicinė įrašo ar piešinio „laikmena“ (akmuo, mūras, metalas), kartais kaip būtiną elementą nurodant viešumą („užrašai viešose miestų vietose“) [22, 145]. Kaip vieną svarbiausių formalių kriterijų

⁹ Iš skarabėjaus, zigzagais šliaužiojančio vabalo, pavadinimo. Angliškai tokie piešiniai ir teplionės vadinami *doodles* – rankraštiniai įrašai ir piešiniai, atlikti nesąmoningai, nuobodžiaujant, ko nors laukiant ar kalbant telefonu.

¹⁰ Autoriaus pasiūlyta klasifikacija nėra argumentuota, matyt, ja nebuvo siekiama spręsti mokslinių knygų ženklų tipologijos problemų. Rašto ir „plunksnos mėginimų“ pavyzdžius čia keičia magiški ženklai, sakralūs piešiniai, muzikalijs, taip pat pastatų, gėlių, laivų, rankinių, ginklų, gyvūnų, žvaigždžių ir netgi fantastinių erdvėlaivų piešiniai.

knygose paliktus marginalinius piešinius priskiriant knygų graffiti kategorijai, J. Liškevičienė nurodė šių piešinių komponavimą kartu su įrašais [29, 95]. Tačiau bene svarbiausia, kad graffiti atspindi nekasdienišką, neoficialų, kritišką, ironišką santykį su aplinka. Tokios graffiti autorių intencijos žinomos nuo ankstyviausių laikų: antai Pompėjos sienų graffiti liudija ne tik žmonių poreikį išsikalbėti, perduoti informaciją, bet ir „šmaikštų savo tiesioginės aplinkos palinksminimą“ [24, 320]. Žvelgdami retrospektyviai ir mėgindami užčiuopti stabiliasis graffiti savybes, opoziciją nusistovėjusiai tvarkai aptiksime ir sovietinėje „Maskvos graffiti“ [18], ir viduramžių Anglijos graffiti [41]. Deja, senosios Lietuvos visuomenė šios kritiškos laikysenos ir jos raiškos graffiti „lauke“ požiūriu tyrinėta epizodiškai [33; 36; 38], nors esama programinių įžvalgų mėginant papildyti dominuojantį Lietuvos istoriografijoje lietuviškos raštijos ištakų paieškos diskursą „raštiją reliatyvinančiais – t. y. į santykį su sakytine aplinka suvedančiais – tyrimais“ [13, 308]. Deja, aptardamas sakytinės ir rašytinės kultūros santykį Lietuvos krikščionėjimo kontekste, V. Ališauskas aplenkė svarbų vaizdinės kultūros aspektą, apimančią ir mūsų nagrinėjamą problematiką¹¹. Mat neabejotina, kad šalia oficialiosios krikščionybės puoselėjančios kultūros egzistavo jai oponuojančios subkultūros (prisiminkime Katalikų bažnyčios vadovybės nerimą dėl XVII a. pradžioje Žemaičių vyskupijoje masiškai plitusių paskvilių arba dėl XVII a. antrojoje pusėje Vilniuje nuolat atsirandančių ant mūrinių namų durų „neaiškių ženklų“, t. y. graffiti). Spaudos draudimo laikotarpiu gimė pagrindžio, iš esmės „katakombų, kultūra“, kurios egzistavimą, be kita ko, primena graffiti naudojimo atvejai. Antai kunigas (Valkininkuose, Vidiškiuose, Giedraičiuose) Silvestras Gimžauskas (1844–1897), ne kartą skystas žandams, ne tik platino draudžiamąją lietuvišką spaudą, bet ir „rašinėjo savo lietuviškas eiles net ant koplyčios sienų, ant šventoriaus mūro, prie šulinio ir kitur, kur žmonės jį galėjo paskaityti“ [31, 559]. Kiek vėliau šioji „literatūrinė“ graffiti transformavosi ne tik į literatūros kritiką, kuriai po spaudos draudimo panaikinimo buvo suteikta legali tribūna, bet ir į radikaliają „revoliucinę graffiti“, kuriai prijauniančiųjų tarp XX a. pradžios Lietuvos gyventojų netrūko. Apskritai galima teigti, kad XIX a. Lietuvos visuomenė, ypač lietuviškai kalbančioji jos dalis, buvo nuvaryta į pagrindį, tapo įtari ir nelinkusi sutartinai veikti viešojoje erdvėje, kuri Vakarų Europoje neabejotinai susiformavo jau XVIII a. Ar panašios „katakombų kultūros“ elementų būta senojoje Lietuvos visuomenėje, parodys tolesni tyrimai.

¹¹ Antai būtų svarbu nustatyti, kaip, kur ir kiek katekizuoiant naudoti šventieji paveikslėliai, Vakarų Europoje ksilografijos technika gaminti ir platinti dar iki šiuolaikinės spaudos įdiegimo.

Plunksnos mėginimas siekiant ją „paaštrinti“, nuvalyti apnašas ir priderinti prie rankos paspaudimo prieš pradėdant rašyti tekstą yra žinomas nuo viduramžių. LDK raštininkai, miklindami ranką, netgi rašinėdavo atitinkamas frazes gudų, lenkų ar lotynų kalbomis¹² [38; 49], piešdavo rašto pynės ir kitaip treniruodavosi [6]. Tarp aptariamų portretinių graffiti plunksnos mėginimo elementų neabejotinai esama (žr. 1 priedą, nr. 1, 2, 5–9, 13). Bene ryškiausias pavyzdys – kurioziškas rašalo išsiliejimas, iš kurio gimė „Vyriškio su ūsais“ (nr. 13) portretas, publikuotas „LDK kasdieniniame gyvenime“ [28, 827]. Portretas atliktas labai profesionalaus piešėjo, ypač ūsai, nes jie, regis, nupaišyti išsiliejus rašalui (arba atvirkščiai, išsiliejusi rašalo dėmė inspiravo dailininką nupiešti vyro su ūsais portretą). Netiesioginiai plunksnos mėginimo atvejai yra „galvučių kompozicijos“ (1 priedas, nr. 5–9), mat ta pačia ranka ir rašalu šalia įnirtingai miklintasi daugelį kartų rašant vardą „Jonas“ (*Joannes*) [6]; čia liko ir pynių, labai panašių į nuobodžiaujančių Neapolio archyvarų plunksnos mėginimus [44, 38–45]. Iš plunksnos mėginimo, galimas daiktas, gimė ir nepakankamai profesionaliai nupiešti barzdotų vyrų portretai (1 priedas, nr. 1 ir 3).

„Nerimo iškrova“ ar šaržas?

Serija piešinių (žr. 1 priedą, nr. 5–9), aptiktų XVII a. spaudinyje – T. Młodzianovskio *Pamoksluose* [6], atspindi visą arsenalą ir plunksnos mėginimų, ir bandymų gana rimtai piešti šaržuojant. Piešiniai atlikti knygos gale, ties užsklanda, pamėginus komponuoti heraldikos ženklus. Čia aptinkame Jono (*Joannes*) vardą, Jonas minimas ir kitame marginaliniame įrašė, kur kalbama apie ilgą kelionę į Vilnių ir pono mirtį. Paleografija greičiausiai XVIII a. pirmosios pusės, nors piešiniai rodytų klasicizmo stiliaus įtaką ir XVIII a. pabaigai būdingus siluetinius piešinius. Įdomus įrašas šalia 5 ir 6 figūros: „janseniska“ – „jansenistų“. Čia pavaizduotas vyras su netradiciniu LDK galvos apdangalu ir moteris palaidais plaukais. Gal taip autorius įsivaizdavo priešiškos pagrindinei katalikų tikėjimo linijai konfesinės grupės atstovus ar net patį Janseną? Portretas nupieštas viena linija, neatitraukiant rankos, kiek sušaržuotas, išryškinant jo profilį. Tiek šiame, tiek kituose siluetiniuose-profiliniuose portretuose neproporcingai išdidintos ir paryškintos akys. Antai „Ryžtingo vyro“ portretas (nr. 7) atliktas tuo pačiu stiliumi, pieštas viena linija, neatkeliant rankos,

¹² „Popytaju pera“ (gudiškai); „próba piora“ (lenkiškai).

kiek sušaržuojant ir paryškinant veido bruožus, pailginta ir padidinta nosis, sutrumpintas smakras, pailginta kakta. Iš siluetinių profilių (nr. 5–9) šis piešinys bene profesionaliausias. Įdomu, kad šalia ryžtingai nusiteikusio vyro profilio (nr. 7) yra įrašas „lenkų/lenkams“ (*polakow* [*polakom*?]). Toje pačioje knygoje liko ir klasikinių plunksnos mėginimų pavyzdžių. Menotyriniu požiūriu galvučių kompozicijos gana išraiškingos, galimas daiktas, jų autorius buvo ragavęs pamokų pas gerą piešimo mokytoją. Deja, niekur neminima atlikėjo pavardė, nors itinerariumą primenančiame įrašė kalbama apie Vilnių ir Šv. Dvasios dominikonų vienuolyną, taigi marginaliniai piešiniai yra vietiniai. Šia serija piešinių mėginama šaržuoti, oponuoti, diskutuoti. Šia prasme piešiniai primena gausius knygos kultūros paveldo įrašus, kuriuose prakeikiami ar nepagarbiai vadinami religiniai priešininkai, protestantų ar kitų klaidatikių sektų atstovai (plg. pragaro dervoje svylančio S. Budno šaržą). Šaržo elementų esama ir piešinyje, kuriame pavaizduotas barzdotas bajoras (nr. 2). Iš piešinio formos, stiliaus ir vietos galima spėti, kad jo autorius Antanas Kazimieras Sapiega (Antoni Kazimierz Sapieha) čia pavaizdavo klientą Jurgį Čeciotą (Jerzy Czechtot), neatlikusį savo pareigų (neatsiuntė reikiamo skaičiaus kariūnų) [2]. Neabejotiną ironiją slepia mokytojo portretas (nr. 10), mat po juo aiškiai parašyta „M. Cicero“ [1]. Galimas daiktas, šio profesionaliai atlikto piešinio autoriui buvo pakyrėję nuobodūs mokytojo išvedžiojimai; arba atvirkščiai, mokinyš buvo sužavėtas mokytojo iškalba, tačiau nujaučiamas šaržavimas šia versija verčia abejojoti.

Politinės realijos portretinėse graffiti

Metaforiškas piešinys – žmogaus-širdelės atvaizdas, atspindintis XVII a. pradžios politines LDK realijas, rastas tarp politinių XVIII a. dokumentų (nr. 12) [8, 47]. Jis nupaišytas po politinio eilėraščio tekstu. Tekstas pašiepia Varšuvos konfederatus: Krokuvos vaivadą Teodorą Liubomirskį (Teodor Lubomirski), Krokuvos vyskupą Joną Lipskį (Jan Lipski), Radvilas ir kitus Lenkijos bei LDK didikus, 1733 m. karaliaus rinkimų metu nepalaikiusius daugumos bajorijos remiamo Stanislovo Leščinskio kandidatūros ir išrinkusius nepopuliarių Saksonijos elektorių kurfiurstą Augustą III. Eilėraščio tonas griežtas, priešininkai kaltinami melagingai prisiekę ir vadinami išdavikais. Žmogaus atvaizdas nupieštas pačioje teksto apačioje, nuo pagrindinio teksto yra paliktas didelis tuščias plotas, ir portretas atsidūrė sulenkimo vietoje. Svarbu, kad portretas nupaišytas tuo pačiu rašalu, kaip ir parašytas eilėraštis. Taigi galima tvirtai teigti, kad jo autorius yra ir satyros autorius arba jos teksto perrašytojas. Žmogaus portretas miniatiūrinis, jame vaizduojamas jaunas vyras,

galbūt dėvintis peruką, prisimerkęs ir, atrodo, verkiantis. Jo kūnas – širdelės formos. Vargu ar šis žmogus yra politinio eilėraščio objektas, nes pavaizduotas pakankamai simpatiškas. Apskritai galima daryti tvirtą prielaidą, kad šis jaunuolis verkė dėl Abiejų Tautų Respubliką užgriuvusių nelaimių – svetimųjų plėšikavimų, savųjų išdavystės, beviltiškos šalies padėties. Šis paveikslėlis galėjo vaizduoti ir moterį, ir vyrą – vienodai, nes tai būdinga XVIII amžiaus, ypač antrosios pusės, menui ir madai. Meduolio formos širdis – galbūt užuomina į meilės nuotyki¹³.

Sakralioji graffiti

Graffiti elementų turintis sakralinis dvasininko portretas¹⁴ (nr. 11) pagal išlikusią ikonografiją panašesnis ne į knygos autorių Petrą Skargą, o į Konstantiną Sirvydą [7]. Norėta pavaizduoti šventąjį, nes jį gaubia panaši į saulę aureolė. Tai gražus tapybinis portretas, lyg kopijuotas nuo kokio švento paveikslo, ir yra profesionalaus dailininko darbas, reikalaujantis nuodugnesnio menotyrininkų žvilgsnio ir konteksto analizės. Pabrėžtina, kad komponuojant šį portretą naudoti ne tik dažai, bet ir kitokia faktūra, mat aureolė nupinta iš šiaudų. Taigi tai ne tik marginalinis portretas, bet ir rankdarbis, primenantis altorėlį, kurio apačioje yra maldos tekstas¹⁵. Pažymėtina, kad pamokslų autorius P. Skarga nebuvo pripažintas šventuoju, nors aureolė aplink jo charizmatišką asmenybę nenusileidžia iki šiol. Taigi, galimas daiktas, čia regime šio garsaus pamokslininko gerbėjo kūrinį, kuriuo buvo siekiama P. Skargos kanonizacijos.

Vaizduojamasis tipažas

Aptariami portretai svarbūs ne tik menotyriniu, bet ir socialiniu aspektu, juose esama užuominų į priklausomybę luomui (jas atskleidžia aprangos detalės). Tačiau vaizduojamieji slepia nemažai mįslių. Antai neaišku, kodėl nežinomo asmens piešinyje-portrete

¹³ Dėkojame dailėtyrininkei Rūtai Guzevičiūtei už šią įžvalgą. Jolitos Liškevičienės nuomone, šis portretas yra tikro *putti*, arba barokinio angelo, atvaizdas, o širdutė simbolizuoja ne „meilės nuotykį“, o tikrąją dieviškąją, *sacrum*, meilę ir yra jos simbolis. Jos manymu, žmogus-širdelė čia galėjo būti pavaizduotas kaip angelas, nes jo veidas „angeliškas“ ir atitinka to meto vaizdavimo būdą.

¹⁴ Dėkojame Daivai Narbutienei, nurodžiusiai šį portretinį atvaizdą ir suteikusiai bibliografinę informaciją.

¹⁵ Kol man nereikia mirti,/ nieko netrūksta/ Baisingos mirties akimirka/ Ateik, Jėzau, negaišdamas/ Kai, Brangiausias Jėzau, įsakysi man iškelti, tuomet paruošk mane/ O, mielas Jėzau, apkabindamas tu save parodyk/ Apgink mane ir išlaisvink/ Per Išganymo kryžių.

(nr. 4), aptiktame 1683 m. Lietuvos Metrikos asesorių bylų turinyje, viena žmogaus akis liūdna, kita – linksma. Žmogus nupieštas lapo viršuje [4, 4], pavaizduotas su užraitytais ūsais. Kadangi piešinyje nėra jokių kitų elementų, negalima nustatyti, kurio luomo ar amžiaus žmogų norėjo pavaizduoti raštininkas ar kitas tos epochos asmuo. Kito asmens portretas (nr. 1), rastas 1728–1729 m. Vilniaus pavieto pilies teismo dekretų knygos priešlapyje [10], nurodo žmogų turėjus ilgus garbanotus plaukus. Asmuo jaunas arba vidutinio amžiaus. Nors portretas nupieštas atsainiai ir turi plunksnos mėginimo ir graffiti elementų, jame galima įžvelgti aliuzijų į Jėzaus Kristaus kančią – galimas daiktas, jo galvą puošia erškėčių vainikas¹⁶.

Yra žinoma, kad Lenkijoje pilies teismų kanceliarijos darbuotojai pašydavo bylose dalyvavusių asmenų, tarp jų žydų, tiesmukus, kiek šaržuotus portretus [26]. Nežinomo žmogaus portretas (nr. 3), esantis 1690 m. Vilniaus pavieto pilies teismo aktų ir einamųjų reikalų byloje, vaizduoja barzdotą asmenį, gal žydą. Ši byla yra Lietuvos valstybės istorijos archyvo Senųjų aktų fonde [5, 95] ir sudaryta iš pilies teismo sprendimų, skundų, o lapkričio mėnesio bylų registre buvo aptiktas minėto žmogaus portretas. Iš šio portreto negalime sužinoti, kuriam luomui priklausė šis žmogus. Šalia esantis tekstas nubrauktas ir vargiai ar susijęs su meniniu požiūriu primityviai pavaizduotu asmeniu. Tai turbūt vadinamasis plunksnos bandymas ar teplionė „užsisvajojus“ (angl. *doodle*). Beje, barzdotų asmenų vaizdavimas yra žinomas iš chronologiškai lygiagrečių šaltinių. Rusijoje caro Petro I laikų reformas, tarp kurių paminėtinos ir barzdų šalinimo akcijos raskolnikams, atspindi vadinamieji „rusų liaudies paveikslėliai“ (portretas „Barzdaskutys kerpa raskolnikui barzdą“, iliustracijos eil. nr. 231) [50, 277].

Piešinio nr. 1. kontekstą atskleidžia šalia esantys įrašai, keletas lotyniškų ir lenkiškų sentencijų [10]. Kelis kartus yra užrašyta vienos gana paplitusios bajorų giminės atstovo Savanievskio iš Šankovo (Sawaniewski z Szankowa)¹⁷ pavardė. Deja, nėra paminėta vardo, bet kitur įvardyta stovyklininko (Oboz(ny) pareigybė. Pavyko nustatyti, kad šis Savanievskis iš Šankovo buvo Starodubo pavieto stovyklininkas, Vilniaus pavieto pilies teismo regentas [12, 117]. Bylose rasta medžiaga rodo, kad pilies teisėjas tuo metu buvo Pranciškus Zielionackis (Franciszek Zielonacki), tačiau minėtojo Savanievskio parašas yra prie kiekvienos bylos. Dėl vardo turime abejonių, bet žinoma, kad XVIII a. ketvirtajame dešimtmetyje Vilniaus kardininkas buvo Dominykas Savanievskis (Dominik Sawaniewski)

¹⁶ Už šią išvalgą dėkojame Jolitai Liškevičienei.

¹⁷ Šankovas – tai vietovė Mozūrijoje, iš kurios kilusi Savanievskių giminė. Visi jie pasirašinėdavo kaip Savanievskiai iš Šankovo.

[9, 112–113]. Šiaip visos sentencijos, pavardės įrašai, sprendžiant iš dokumentinio konteksto, padaryti anksčiau negu piešinys, uždengęs kai kuriuos įrašus. Tai sustiprina abejones dėl pavaizduoto žmogaus ir paminėtos pavardės tapatumo ir netgi ryšio. Vis dėlto absoliučiai negalima atmesti hipotezės, kad nupieštas asmuo buvo Savanievskis. Pavaizdavęs save ar kitą asmenį, jis galėjo pasirašyti prie savo kūrinio. Įdomu, kad piešinėlis yra ir paskutiniame šios teismo knygos priešlapyje, kuris taip pat primargintas įvairių užrašų, čia vėl galima pamatyti Savanievskio pavardę, yra netgi sąskaita už pirktus daiktus, minimas žydas Merlo Januškevičius (Merlo Januszkiewicz), prekiaavęs degtine, o priešlapyje negrabiai pavaizduotas namas su durimis ir langu. Bajorų luomui neabejotinai priskirtinas portreto nr. 2 tipažas; nors vyras nupaišytas iki pusės, matyti bajoriška jo apranga. Nežinia, ar tai autoriaus reminiscencija, ar portretas turi realių kliento, greičiausiai J. Čečio, bruožų.

Valdininkų kategorijai atstovaujantis „Mokytojas“ (nr. 10) – chronologiškai jau iš kitos epochos, bet meniniu požiūriu bene brandžiausias [1]. Šis portretas buvo publikuotas kompaktinėje plokštelėje „Žemaičių Kalvarijos mokykla 1803–1836 m.“ [45]. Sprendžiant iš portreto, mokytojo būta gana griežto, gal mėgstančio išlenkti burnelę (raudona nosis), bet pareigingo tarnautojo¹⁸. Portretas nupieštas gana profesionaliai, „įdedant daug darbo“, naudojant spalvotus pieštukus ar kreideles, jis savo maniera artimas portretiniams tapybos atvaizdams. Galimas daiktas, kad tai – mokytojo, dėsciusio lotynų kalbą ar retorišką, šaržas, taigi portretas galėjo būti sukurtas iš natūros. Mat po portretu tomis pačiomis spalvomis aiškiai parašyta „M. Cicero“. Vargu ar autorius taip apsirengusį pavaizdavo antikos herojų, greičiausiai tai iškalbingo, gražbyliauti mėgstančio XIX a. pirmosios pusės mokytojo portretas. Portretas aptiktas Marko Tulijaus Cicerono veikalo *Markui Brutui* pirmojo viršelio vidinėje pusėje [1]. Šis žymaus antikos oratoriaus Cicerono (106–43 m. pr. Kr.) epistolinis veikalas buvo parengtas remiantis Vokietijos (Cvaibriuko) moksliniu kritiniu leidimu ir išspausdintas Vilniaus spaustuvininko J. Zavadzčio 1809 m., taigi funkcionavo senojoje Lietuvos sostinėje. Provenienciniai įrašai rodo, kad knyga buvo naudojama Vilniaus ar kitose gimnazijose ir kaip vadovėlis buvo perduodama iš rankų į rankas, mat likę įrašytos savininkų pavardės: Antanavičius (Antonowicz), Kontrimavičius (Kontrymowicz), kun[igas] Verčinskis (X. Wiercinski). Šalia piešinio pieštuku įrašyta data „1858“ yra vėlyvesnė už portreto sukūrimo laiką. Bet kuriuo atveju tai vėlyvas, tačiau lyginamajai analizei svarbus portretas, atskleidžiantis bajoriškos mokyklos, tampančios valdine carine mokymo įstaiga, kasdienybę.

¹⁸ Galimas daiktas, mokytojas buvo užsiauginęs žandeną.

Portretinės graffiti, nors ir neturi oficialiam menui būdingo tikslumo ir atribucijos apibrėžtumo [32], teikia nemažai informacijos apie aprangos elementus. Atrodo, piešinyje nr. 2 pavaizduotas žmogus dėvėjo kontušą ir žiponą [2, 225–238]. XVIII a. ansamblis iš kontušo ir žipono jau buvo neatskiriamas aprangos dvejetas¹⁹. Labai savotiškas susegimo vaizdavimo būdas, nes jis vienu metu matomas ir iš šono, ir iš priekio. Dažniausias susegimas tuo metu vadintas *brandenburgu*; jis buvo ganėtinai dekoratyvus ir sudarė lygiagrečių eilių sistemą, tik lieka neaišku, kas segima ant kaklo, nes ši apykaklė nesiderino prie to meto LDK labiausiai paplitusios mados, nebent ji nurodė, kad virš kontušo užsimesta kailiu pamušta ferezija su nedidele kailine apykakle (tuomet ferezijos orinės kilpos matomos ant krašto briaunos). Mokytojo (nr. 10) marškinių apykaklė krakmolyta, vadinta „tėvo žudiku“ (vok. *Vatermord*). Peteliškė nurodo tarsi iškilmingesnį rūbą – surdutą arba fraką (vakarinis ar mundurinis tarnybinis), dėvėtus su liemene. Manytina, kad panašiai buvo apsirengę ir kiti XIX a. pirmosios pusės Vilniaus gimnazijų mokytojai.

Aplinka

Kompozicijos ir detalių (paukščių, žvėrių ir miško augalų) požiūriu įdomi medžioklės scena (nr. 14), pavaizduota 1627 m. Kauno vaito knygoje [3]. Prasidėjus 1627-iesiems, pirmasis tų metų vaito knygos puslapis buvo papuoštas vinjete. Kairiajame kampe nupieštas medžiotojas, nutaikęs į žvėris šautuvą [3, 328]. Akivaizdu, kad Kauno vaito raštininkas šią sceną nupaisė nesibaimindamas „represijų“ iš aukščiau už meninę veiklą. Tai buvo savotiškas „legalus graffiti“. Kodėl pavaizduota medžioklė, sunku nuspėti. Bendrai kalbant prisimintina, kad medžioklė tam tikruose sluoksniuose buvo (ir tebėra) Lietuvoje itin mėgstama. Kairėje pusėje esantys keturi paukščiai sunkiai identifikuojami²⁰. Kodėl tokią sceną nupaisė raštininkas, spėti sudėtinga. Galbūt jis buvo kilęs iš Lenkijos pietvakarių ar kurio nors kito regiono, kur yra kalnų, nors tai telieka silpna hipotezė. Galimas dalykas, kad žmogus tiesiog nukopijavo šį paveiksluką nuo kažkokios to laikotarpio graviūros ar knygos iliustracijos. Tokiu atveju šio piešinio tiek meninė, tiek istorinė vertė

¹⁹ Už patarimus aprangos interpretacijų tema dėkojame R. Guzevičiūtei.

²⁰ Miniatiūros centre nupieštas, atrodo, šunų šeimos plėšrūnas, galbūt lapė. Lietuvoje auga ir ažuolai, kurie meta giles (jas matome centre), bet šie medžiai auga beveik visame Eurazijos žemyne, Amerikoje, todėl jokios lietuviškos specifikos negalima patvirtinti. Kairėje pavaizduoti kanopiniai gyvūnai panašūs į kalnų ožius.

labai nedidelė, bet kadangi analogijos nežinome, galime tvirtinti, jog šis radinys yra unikalus ir svarbus. O gal tos graviūros ar knygos, kurioje buvo iliustracija, jau nebėra? Tada šio radinio vertė dar labiau pakyla. Meniniu požiūriu piešinys, regis, atliktas savamokslio dailininko, primityvus, nes medžiotojas vaizduojamas nesilaikant proporcijų, išdidinta galva [beje, tas pats pasakytina ir apie žvėris, todėl sunku atpažinti, kas yra kas]. Medžiotojas pavaizduotas kaip jaunuolis, žvėrys stilizuoti. Apskritai tai gana aiškios paskirties meninė kompozicija.

Detalės

Kompozicijoje su medžioklės scena, be medžiotojo, esama svarbių detalių – pavyzdžiui, šautuvo. Čia pavaizduotasis priskirtinas medžioklinių šautuvų su ratukine spyna (*Radschloss*) tipui²¹. Beje, ginklai, kovos ir medžioklės scenos buvo dažna marginalinių kompozicijų tema. Žinome, kad jaunieji grafaičiai Pahlenai savo knygoje XVIII a. pripaišydavo įspūdingų batalinių, karo mūšio scenų²². Žinomas medžiotojo ar šiaip bajoro, apsiginklavusio kardu ir šautuvu, portretas, išlikęs Baltarusijos nacionalinėje bibliotekoje Minske saugomame „Trifologione“ [38]. Visą ginklų arsenalą matome G. Zevolos rekonstruotoje archyvarų „svajonėse“ (ginklų vaizdavimas išduoda užslėptą apmaudą ir pyktį). Svarbu, kad čia, regis, būta panašių į *Radschloss* tipą šautuvų [44, 99, 278], nors šiaip italai labiau mėgo peilius, kardus, pistoletus [44, 274, 275, 277, 279, 280]. Pažymėtina, kad medžioklės scenos XVII a. pastebimos ir spausdintų knygų antraštiniuose lapuose (85 iliustracija) [16].

Portretinių graffiti autorystės problema

Iš aptariamų piešinių tik vienu atveju autorystę galime nuspėti. „Barzdotas bajoras“ (nr. 2) nupieštas, matyt, Merkinės seniūno A. K. Sapiegos 1727 m. liepos 17 d. laiške [2, 28], kurį jam buvo atsiuntęs klientas J. Čėčiotas. Laiškas yra LMAB Sapiegų korespondencijos fonde. Jame rašyta, kad bajorus* minėtasis J. Čėčiotas privalėjo pristatyti savo patronui A. K. Sapiegai į

²¹ Dėkojame Valdui Rakučiui už suteiktą informaciją šiuo klausimu.

²² Mare Luuk (Estijos akademinė biblioteka) 2003 m. rugsėjo 19 d. minėtoje konferencijoje „Knygos nuosavybės ženklai“ Vilniuje skaitytas pranešimas „Šešių kartų knygos nuosavybės ženklai: von Pahlen šeimos biblioteka“.

* Šie bajorai, sudarę valstiečių elitą ir istoriografijoje vadinami „kelio“ arba „laiškų“ bajorais, nebuvo bajorai pagal huominę priklausomybę.

Derečiną (Slanimo pavieta) pasirengusius žygiui, su ginklais ir uniforma. Bet pritrūko balnakilpių. Laiško paraštėje buvo Merkinės seniūno užrašas: „Jei nėra tvarkos, tai kam kiti įsakymai“ (lenk. *Ponieważ nie masz Porządku za czym(?) Inne postanowienia*), ir po laiško tekstu kairėje pusėje nupaišytas išsigandęs žmogus. Vertinant piešinio formą galima spėti, kad A. K. Sapiega norėjo pasišaipyti iš darbo gerai neatlikusio pavaldinio ir nupiešė jo šaržą. Turbūt šis radinys – pats vertingiausias iš visų skelbiamųjų, nes pakankamai drąsiai galima teigti, jog pavyko nustatyti autorių, piešinio objektą ir kontekstą.

Mėginant nustatyti aptartų marginalinių piešinių autorius prisimintina LDK teisinių ir kitų institucijų struktūra ir kanceliarijų vidinė sąranga, apie kurią duomenų nėra daug, tačiau jų vis daugėja [14; 15; 21; 23; 27; 38]. Iš analogiškų Lenkijos mokslininkų studijų galima sužinoti, jog karaliaus kanceliarijoje dirbė žemesnės grandies raštininkai turėdavo galimybių pakilti karjeros laiptais, jie kartais vykdavo kaip valdovų pasiuntiniai į tarptautines derybas ir seimelius [43, 25–41; 107–162]. Sunku būtų lyginti tokias karjeras su darbu Vilniaus pavieto pilies teismo arba Lietuvos didžiojo kanclerio tarnybos žemutinėje grandyje XVII a. antrojoje pusėje ar XVIII a. Teismo pareigūnų darbas buvo įtemptas ir sunkus. XVI a. netgi pavieto teismų raštininko vieta buvo ganėtinai garbingos pareigos [15, 123], o XVII a. antrojoje pusėje–XVIII a. vargu ar šis statusas buvo išlaikytas. Tai pagilina problemą – piešinėlių knygose autoriai ramiai reikšdavosi be didesnės baimės žinodami, kad knyga – privati jų nuosavybė, o pilies teismo ar kanclerio tarnyboje tarnaujantis raštininkas turbūt siekė likti anonimu ir savo „kūrybą“ slėpdavo. Nupiešęs žmogeliuką jis vėliau susigriebdavo, kad padarė nusižengimą, ir užversdavo knygą. Galbūt jis piešdavo bylų paraštėse tada, kai pasibaigdavo metai, byla atsidurdavo archyve ir nebebuvė naudojama kiekvieną dieną. Dėl šių priežasčių atskleisti konkrečius autorius ar portretų tapatybę gerokai sunkiau nei spausdintose knygose paliktų marginalijų. Knygotyrininkui dažnai nesunku atsakyti į klausimą, *kas, kur ir kada įrašais ženklino knygas* [35, 24], o studijuojant rankraščius autorystės nustatymo klausimas tampa sudėtingas. Raštininkų LDK teisinėse institucijose buvo gausu [23, 581], o po einamaisiais dokumentais jie dažniausiai nepasirašydavo. Todėl ne mažiau svarbiu klausimu už autorystę tampa portretuotamojo tapatybės nustatymas. Privačioje korespondencijoje išlikę piešiniai ir marginalijos irgi vertintini atsižvelgiant į dokumento struktūrą ir kontekstą: viena vertus, tai dar uždariesnis šaltinis nei teismų bylos. Nors korespondencijos savininkui tikrai nereikėjo bijoti, kad aukštesniojo rango asmuo patikrins ir ras jo meninio potraukio rezultatą, tačiau vargu ar tokius piešinius matydavo daugiau asmenų, nei paliktuosius teismo bylose. Korespondencija yra privatus dalykas ir ji viešinama praėjus šimtams metų po sudarymo. Tačiau šio šaltinio pranašumas tas, kad iš korespondencijos lengviau nuspėti marginalijų autorius ir adresatus.

Yra žinoma, kad Lenkijoje pilies teismų kanceliarijos darbuotojai paįšydavo bylose dalyvavusių asmenų, tarp jų žydų, tiesmukus, kiek šaržuotus portretus. Kaip teigia Robertas Jopas, papaišymai bylų paraštėse buvo žemesniosios teismo kanceliarijos grandies tarnautojų meninė saviraiška [26, 136–137]²³. Šis teiginys iš esmės teisingas, nes vargu ar galima tikėtis, kad aukštesnieji pareigūnai užsiiminėtų tokiais ne itin rimtais dalykais. Tarp mūsų aptariamų piešinių žydo ar sentikio įvaizdį reprezentuoja „Barzdoto žmogaus“ portretas (nr. 3), išlikęs tarp Vilniaus pavieto pilies teismo einamųjų bylų [5]. Jo autorius galėjo būti šio teismo žemesniosios grandies darbuotojas – žmogaus portretas eskiziškas, piešinys atliktas minimaliomis linijomis, nenudailintas, tačiau gana meistriškai. Vis dėlto neatmestina galimybė, kad marginalinių piešinių autoriai buvo kancleriai, teisėjai ar raštininkai. Juolab kad dažnai teplionės atsirado praėjus keliems, keliolikai ar net keletui šimtų metų nuo tos datos, kai dokumentas, kurio paraštėje išliko portretinė graffiti, buvo sudarytas. Tokiems svarstymams pagrįsti reikėtų paleografinės ekspertizės.

Lyginant marginalinių piešinių knygoje ir rankraštiniuose dokumentuose atsiradimo problematiką pabrėžtina, kad kiekvienas rankraštinis ar spausdintas šaltinis yra unikalus, ypač jį analizuojant provenienciniu ir portretinių marginalijų požiūriu. Lygiai taip pat unikalus ir sunkiai nustatomas konkretaus tos epochos asmens požiūris į dokumentą, mūsų laikais tapusį šaltiniu. Todėl lyginti juos sunku. Vis dėlto galima teigti, kad knyga, priklausiusia tam tikram savininkui, buvo galima naudotis neribotą laiką, netgi elgtis su ja „laisviau“ papaišant ar paliekant kitų pėdsakų. Kitaip tariant, disponuojant nuosavybės teise knygoje buvo galima piešti ką nori ir kada nori. Tačiau teismų bylos, kuriose rasti minėtieji žmonių portretai, buvo oficialus valstybės dokumentas, šaltiniu tapęs istorijos sukuriuose. Piešiniai rankraštiniuose tekstuose, turinčiuose juridinę galią, iš esmės buvo savotiškas kriminalas. Vargu ar aukštesnioji teismų valdininkų grandis palankiai vertindavo tokius savo tarnautojų meninės percepcijos pasireiškimus. Matyt, todėl oficialiuose dokumentuose piešinių nėra daug, nemažai jų atsiradę vėliau, kai dokumentai tapo nebeaktualūs ir buvo deponuoti toli nuo raštinių ir archyvų vyresnybės akių. Taip pat prisimintini funkcionaliame lygmenyje išskylantys rankraščio, kaip dokumento, ir rankraščio, kaip knygos, skirtumai. Rankraštinė knyga skirta neapibrėžtai plačiam (dažnai potencialiam) skaitytojui, o štai dokumentas turi konkretų adresatą. Dar platesnė spausdintos, netgi dedikuotos, knygos auditorija, nes spaudinių tiražai yra daug didesni nei rankraštinių knygų. Taigi aptariant marginalinių piešinių adresatą, prisimintinos ne tik jų sukūrimo aplinkybės, bet ir socialinės sklaidos aplinka.

²³ Už nuorodą ir atsiųstas kopijas dėkojame Varšuvos istorikui Przemysławui Romaniukui.

Vertinant marginalinę meninę kūrybą, prisimintini žinomi atvejai iš garsių rašytojų gyvenimo. Panašius piešinius paišė ir rusų literatūros klasikas Aleksandras Puškinas. Tiesa, dauguma jų buvo tiesioginės poeto kūrybos (dažniausiai jų juodraščių) iliustracijos. Tačiau yra išlikusių nevalingai atliktų piešinių, kurie nedaug turėjo sąsajų su tekstu. A. Puškinas buvo talentingas portretistas, eilėraščius neretai palydėdavęs ir papuošdavęs savo draugų portretais, žinomi ir paties poeto autoportretai. Ši „marginalinė“ A. Puškino kūryba sulaukė ne vienos mokslinės studijos [46; 47; 51]. Panašiai galime kalbėti ir apie F. Dostojevskio, ir apie Voltero „marginalinę“ kūrybą. Tačiau akivaizdu, jog mūsų aptarti atvejai yra iš kitokio, paprasto, žmogaus kasdienybės mikropasaulio. LDK dokumentuose rasti piešinukai nėra identiškai klasikų kūrybos marginalijoms, bet kai kurie principai (ypač portretų piešimas) panašūs.

Išvados

Įvertinus ir aptarus šaltinius galima daryti išvadą, kad dokumentų ir senųjų knygų paraščių piešiniai ilgus šimtmečius dūlėjo archyvuose ir vargu ar buvo žinomi amžininkams. XXI amžiuje metas juos iškelti į dienos šviesą ir naudoti moksliniams tyrimams, o ypač jų iliustracijoms – tiek tradicinėje, tiek skaitmeninėje terpėje. Vis dėlto aptarta medžiaga parodė, jog semantiniais ryšiais tarpusavyje nesusijusius ar menkai susijusius objektus analizuoti yra sudėtinga. Viltinių išvalgų teikia „plunksnos mėginimų“, socialinės kritikos ir „katakombų kultūros“ konceptai, senųjų graffiti analizei siūlantys naujas prieigas. Aptarti marginaliniai portretai suteikia nemažai svarbios informacijos apie LDK praeitį. Iš jų sužinome to meto kanceliarijos darbuotojų ar kitų asmenų, turėjusių priėjimą prie šių dokumentų, charakterio ypatumus, galime atkurti kasdienybės detales, atskleidžiančias to meto aprangą, šukuosenas, nors daugelis svarstymų tėra hipotetiniai. Manytume, kad ši portretinių graffiti galerija ir preliminarinė analizė mokslininkus ir bibliotekų bei archyvų darbuotojus paskatins atsakingiau žiūrėti ne tik į tradicines knygų proveniencijas bei marginalijas, bet ir į vadinamąsias tepiones, jas registruoti ir klasifikuoti. Marginalinė kūryba turėtų rasti vietą tarp oficialiai funkcionavusios meninės kūrybos paveldo. Aptarta portretinė graffiti svarbi ir kitu aspektu – LDK ikonografijos šaltiniuose trūksta to meto žmogaus vaizdavimo. Apskritai tiek oficialioji, tiek marginalinė meninė kūryba kiek kitu lygmeniu gaivina gyvąją istorinę atmintį, suteikia praeičiai spalvingumo, skatina tarpdalykinius tyrimus, neįmanomus ne tik be politinės istorijos, bet ir be knygotyros, menotyros, paleografijos ir kitų pagalbinių istorijos mokslų išmanos.

Įteikta 2006 m. liepos mėn.

1. Cicero, Marcus Tullius. *M. Tullii Ciceronis Ad Marcum Brutum Orator*. Ad exemplar Bipontinum in Usus scholarum diligenter expressus. Vilnae: Excudi fecit Josephus Zawadzki Academiae typographus, 1809. 36 p. VUB Ret. Sp. /BAV C786-788 2/.
2. Jurgio Čičio 1727 m. birželio 17 d. laiškas Merkinės seniūnui Antanui Kazimierui Sapiegai. LMAB RS, f. 139, b. 5029, lap. 28.
3. Kauno miesto vaito 1627 m. knyga. VUB RS, f. 7, 1624–1628 m. Kauno miesto vaito knygos, lap. 328.
4. LDK asesorių teismo dekretų aktų knyga. 1683 m. Lietuvos Metrika, b. 376, lap. 4.
5. Vilniaus pavieto pilies teismo 1690 m. aktų ir einamųjų reikalų bylos. LVIA SA, b. 4707, lap. 95.
6. Młodzianowski, Tomasz. *Kazania i Homilije na niedziele doroczne także święta uroczystsze*. T. 1. Poznań: Koll. Soc. Jesu, 1681. LNB BKC.
7. Skarga, Piotr. *Kazania na niedziele y święta całego roku x. Piotra Skargi, Societatis Iesu, znowu od niego przeyrzane, z przydanym kilku kazań seymowych*. W Krakowie: w drukarniey Andrzeia Piotrkowczyka, 1597. 738 p. LMAB XVI/2-34 (3-ias egz.).
8. Tėvynės išdavikų ir neteisėtai prisiekusiųjų skundas (Gwałt na krzywoprzysięzców zdrajców Ojczyzny). LMAB RS, f. 17, b. 137, lap. 47.
9. Vilniaus pavieto pilies teismo generolo (vaznio) Kazimiero Filipavičiaus 1739 m. birželio 4 d. reliacinis kvitas. Vilniaus pavieto pilies teismo 1738–1739 m. einamųjų reikalų protokolai. LVIA SA, b. 4840, lap. 112v–113.
10. Vilniaus pavieto pilies teismo 1728–1729 m. dekretų protokolai. LVIA SA, b. 4828.
11. Vilniaus pavieto pilies teismo 1777–1782 m. įkalinimo registras. LVIA, SA, b. 5042, lap. 95.
12. Vyriausiojo LDK Tribunolo regento Juozapo Antano Zmijevskio 1729 m. kovo 23 d. skundas prieš LDK pulkininką Antaną Eperiašą. 1729 m. Vilniaus pavieto pilies teismo knygos. LVIA SA, b. 4744, lap. 117.

Literatūra

13. ALIŠAUSKAS, Vytautas. Fides ex auditu. Pastabos dėl sakytinės ir rašytinės kultūros Lietuvos krikščionėjime. Iš *Tarp istorijos ir būtovės*. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui. Vilnius: Aidai, 1999, p. 307–318. ISBN 9986-590-89-2.
14. BANIONIS, Egidijus. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių taryba XV–XVI amžiais*. Vilnius: Žara, 1998. 415 p. ISBN 9986-23-051-9.
15. BRAZAUSKAITĖ, Rita; BUMBLAUSKAS, Alfredas. Raštininkai Lietuvos feodalinės visuomenės socialinėje struktūroje. Iš *Jaunųjų istorikų darbai. Respublikinės jaunųjų istorikų mokslinės konferencijos tezės. 1984 m. gegužės 29 d.* Vilnius, 1984, knyga 5, p. 121–125.
16. BUCHWALD-PELCOWA, Paulina. *Historia Literatury i historia książki*. Kraków: Universitas, 1985. 734 s. ISBN 83-242-0212.
17. BUCHWALD-PELCOWA, Paulina. *Satyra czasów saskich*. Wrocław: Ossolineum, 1969. 347 p.
18. BUSCHNELL, J. *Moscow Graffiti: Language and Subculture*. Boston: Unwin Hyman, 1990. 263 p. ISBN 0-04-445168-7.

19. BUMBLAUSKAS, Alfredas. *Senosios Lietuvos istorija. 1009–1795*. Vilnius: Paknio leidykla, 2004. 485 p. ISBN 9986-830-89-3.
20. BŪTĖNAS, Domas. Piešiniai XVIII a. inventoriuje. *Kultūros barai*, 1978, nr. 6, p. 62.
21. ČAPAITĖ, Rūta. Viduramžių raštininko rašto individualumo problemos. Iš *Konstantinas Jablonskis ir istorija*. Sudarė Edmundas Rimša. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005, p. 65–108.
22. *Dailės žodynas*. Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 1999. 494 p. ISBN 9986-571-44-8.
23. DUBONIS, Artūras. Raštininkas. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra*. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys ir kt. Vilnius: Aidai, 2001, p. 574–587.
24. *Europos mentaliteto istorija*. Pagrindinių temų apybraižos. Sudarytojas Peter Dinzelsbacher. Vilnius: Aidai, 1998. 589 p. ISBN 9986-590-71-X.
25. *Inskrypcje z Wileńskich kościołów*. Vilniaus bažnyčių įrašai. T. 1. Vilnius: Aidai, 2005. 327 p. ISBN 9955-656-05-0.
26. JOP, Robert. *Środowisko urzędnicze kancelarii grodzkich w Chełmie, Lublinie i Krasnymstawie w drugiej połowie XVII wieku*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003. 219 s. ISBN 83-227-2115-3.
27. KIAUPA, Zigmantas. Kauno miesto vaitas ir jo aktų knygos XVI a.–XVII a. pirmoje pusėje. Iš *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*. Sudarė Z. Kiaupa ir E. Rimša. Vilnius: Mokslas, 1988, p. 25–46.
28. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas*. Lietuvos istorijos skaitinių chrestomatija. Parengė A. Baliulis ir E. Meilus. Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2001. 924 p. ISBN 9986-571-66-9.
29. LIŠKEVIČIENĖ, Jolita. Knygos ženklų marginalijos. *Knygotyra*, 2004, t. 42, p. 93–104.
30. LIŠKEVIČIENĖ, Jolita. *Mundus emblematum: XVII a. Vilniaus spaudinių iliustracijos*. Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2005. 288 p. ISBN 9955-624-14-0.
31. MACIŪNAS, Vincas. Kovotojas dėl Vilniaus krašto lietuviybės. Iš *Rinktiniai raštai*. Vilnius: LLTI, 2003, p. 559.
32. MATUŠAKAITĖ, Marija. *Apranga XVI–XVIII a. Lietuvoje*. Vilnius: Aidai, 2003. 389 p. ISBN 9955-445-58-0.
33. PACEVIČIUS, Arvydas. Dingusio knygų pasaulio vaizdai. *Knygų aidai*, 2002, nr. 1, p. 9–15.
34. PACEVIČIUS, Arvydas. Lietuvos knygos kultūra ir paleotipų proveniencijos, The Culture of the Book in Lithuania and the Provenance of Post-Incunabula. Iš *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai*. Sudarytojai Nojus Feigelmanas, Irena Daugirdaitė, Petras Račius. Vilnius: Literatūros ir tautosakos institutas, 2003. P. 17–32; 49–68. ISBN 9955-475-46-3.
35. PACEVIČIUS, Arvydas. Lituanistikos fondo senųjų knygų ženklai nacionalinėje bibliotekoje. Nuo Petro Skargos iki Kristupo Stanislovo Lopacinskio. *Tarp knygų*, 1999, nr. 11, p. 24–27.
36. PACEVIČIUS, Arvydas. Senieji graffiti. *Šiaurės Atėnai*, 2002, vasario 2, p. 4.
37. PACEVIČIUS, Arvydas. Senųjų knygos nuosavybės ženklų tipologija. *Knygotyra*, 2004, t. 43, p. 50–57.
38. PACEVIČIUS, Arvydas. *Skriptorius ir raštinių kultūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Vilniaus dailės akademijos darbai*, 2002, t. 24, p. 25–50.
39. PACEVIČIUS, Arvydas. *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864*, Vilnius: Versus Aureus, 2005. 311 p. ISBN 9955-601-79-5.
40. PELC, Janusz. *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuki plastycznych*. Kraków: Universitas, 2002. 413 s. ISBN 83-7052-549-0.
41. PRITCHARD, V. *Englisch medieval graffiti*. Cambridge University Press, 1967. 196 p.

42. SIMONAVIČIUS, Vytautas. Sentikių rankraštinė knyga. Iš *Rankraštinis paveldas Lietuvos kultūroje ir istorinėje atmintyje*. Konferencijos medžiaga. Panevėžys: Panevėžio apskrities G. Petkevičaitės-Bitės viešojoji biblioteka, 2006, p. 42–52.
43. SUŁKOWSKA-KURASIOWA, Irena. *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1967. 286 p.
44. ZEVOLA, Giuseppe. *Piaceri di Noia*. Quattro secoli di scarabocchi nell'Archivio Storico del Banco di Napoli. Milano: i edizione maggio, 1993. 339 p. ISBN 88-355-0158-X.
45. *Žemaičių Kalvarijos mokykla 1803–1836 m.* Vilnius: VU Komunikacijos fakultetas, 2005 (CD). ISBN 9955-446-04-8.
46. *Болдинские рисунки А. С. Пушкина 1830, 1833, 1834*. Автор составитель В. Ю. Левина. Горький: Волго-Вятское книжное издание, 1988. 77 с.
47. КЕРЦЕЛИИ, Лариса. *Мир Пушкина*. Москва: Московский рабочий, 1988. 427 с. [3].
48. ЛАЎРЫК, Юрый. *Беларускія кніжныя інскрыпцыі XVI–XVIII ст.* Adresas internete <http://bel-ros-seminar.narod.ru/200404-lavrik.htm>.
49. НИКОЛАЕЎ, Мікола. *Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў XVI–XVIII стагоддзях*. Мінск, 1993. 239 p. ISBN 5-340-01249-2.
50. *Русскія народныя картинкі*. Собралъ Д. А. Ровинский. Т. 1–2. С. Петербург: Издание Р. Голике, 1900. 519 с.
51. ЦЯВЛОВСКАЯ, Татьяна. *Рисунки Пушкина*. Москва: Искусство, 1987. 446 с.

PORTRAIT GRAFFITI IN MARGINS OF ANTIQUE LITHUANIAN BOOKS

DOMININKAS BURBA, ARVYDAS PACEVIČIUS

Abstract

This article presents and discusses fourteen drawings that portray a human and were found in manuscripts and printed books (documents) that were actively used in Lithuania from 17th to 19th centuries. All the drawings were made in the margins of the documents. For the authors the drawings were not planned work but more like quips, scribbles and doodles. Therefore the terms *portrait graffiti* and (as a synonym) *portrait marginalia* are used to describe the discussed portraits. According to the formal classification of marginal drawings (suggested by J. Liškevičienė) two of the examined marginal portraits (no. 10 and 14) are classed as separate and finished works with their own composition; ten marginal portraits (no. 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12 and 13) represent the readers (document users) sketch like drawings. Two other portraits (no. 1 and 3) are just scribbles that have nothing to do with artistic perception and are very close to book graffiti. From the artistic approach the most sophisticated of the marginal portraits are “the hunt scene” (no. 14) and the late (first half of the 19th century) “portrait of the teacher” (no. 13). In the viewpoint of documentary and social communication the discussed marginal drawings did not have a direct addressee. They were made not for public but for personal use. Paleographical, structural and content analysis of the document showed that the author of the “bearded nobleman” portrait (no. 2) could have been the elder of Merkinė Antanas Kazimieras Sapiega. The political realia of Grand Duchy of Lithuania (from now GDL) are reflected by the heart shaped portrait of a youngster who

we can guess is portrayed weeping over the countries misfortunes and internal disagreements during the period of foreign military interventions in the years from 1733 to 1736. It was forbidden for scribes to daub on court files and other official GDL documents therefore the discussed graffiti could be linked to psychological stress and discharge. The marginal portraits in personal books are more artistic and their composition is more relaxed. Overall the GDL marginal portraits reveal quite a few similarities to the graffiti (in Italian *scarabocchi*) left in the documents by the workers of Naples bank archive. They were properly examined and classified by the artist and archivist Giuseppe Zevola. According to him this documental "graffiti" was born out of opposition to the grey everyday routine and experience of "pleasure of anxiety".

PORTRETINĖS GRAFFITI SENŲJŲ LIETUVOS KNYGŲ PARAŠTĖS

DOMININKAS BURBA, ARVYDAS PACEVIČIUS

Santrauka

Straipsnyje pristatoma ir aptariama keturiolika žmogų vaizduojančių piešinių, aptiktų XVII–XIX a. pirmosios pusės Lietuvoje funkcionavusiose spausdintose ir rankraštinėse knygose (toliau – dokumentuose). Visi piešiniai padaryti dokumentų paraštėse, autoriams jų piešimas buvo ne iš anksto sumanytas darbas, o pašmaikštavimas, plunksnos mėginimas (angl. *scribbles*) ar nesąmoningas tepiojimas (*doodles*). Todėl aptariamiems portretams apibūdinti pasitelkti *portretinių graffiti* ir – kaip sinonimas – *portretinių marginalijų* terminai.

Pagal formalią marginalinių piešinių klasifikaciją, pasiūlytą menotyrininkės J. Liškevičienės, du nagrinėjami marginaliniai portretai priskirti savarankiškiems ir užbaigtiems kūriniams, turintiems savo kompoziciją (nr. 10 ir 14); dešimt marginalinių portretų reprezentuoja papaišymus, laikytinus eskiziškomis skaitytojo (dokumento vartotojo) impresijomis (nr. 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13); paterliojimams, papaišymams, neturintiems nieko bendra su menine percepcija ir artimiesiems knygų *graffiti*, prilygintini du portretai (nr. 1, 3). Meniniu požiūriu brandžiausia „medžioklės scena“ (nr. 14) ir vėlyvas (XIX a. pirmosios pusės) „mokytojo“ portretas (nr. 10). Akivaizdus plunksnos mėginimas išsiliejęs rašalui yra „vyro vešliasis ūsais portretas“ (nr. 13).

Dokumentinės ir socialinės komunikacijos požiūriu aptariami marginaliniai piešiniai neturėjo aiškaus adresato, jie padaryti ne viešam, o asmeniniam naudojimui. Paleografinė, dokumento struktūros bei konteksto analizė parodė, kad „barzdoto bajoro“ portreto (nr. 2) autorius galėjo būti Merkinės seniūnas Antanas Kazimieras Sapiega, pavaizdavęs išsigandusį dėl prastai atliktų pareigų klientą. Politines LDK realijas atspindi širdelės formos jaunuolio portretas, kuris, galima spėti, pavaizduotas verkiantis dėl šalies nelaimių ir vidinių rietenų, užsienio karinės intervencijos 1733–1736 m. laikotarpiu.

Senosiose teismų bylose ir kituose LDK dokumentuose raštininkams tepioti buvo draudžiama, todėl aptariamos graffiti gali būti siejamos su psichologine įtampa ir iškrova. Asmeninėse knygose palikti marginaliniai portretai meniškesni, jų kompozicija laisvesnė. Apskritai LDK marginaliniai portretai atskleidžia nemažai panašumų į Neapolio banko archyvo darbuotojų dokumentuose paliktas graffiti (it. *scarabocchi*), kurias išsamiai ištyrė ir suklasifikavo menininkas ir archyvaras Giuseppe Zevola. Jo nuomone, neapoliečių dokumentinė graffiti gimė oponuojant pilkai kasdienybei ir patiriant „nerimo malonumą“.

1 priedas

Portretinių graffiti iliustracijos*



1.



2.



3.



4.



5.



6.



7.



8.



9.



10.



11.



12.



13.



14.

* Sudaryta remiantis šaltiniais, aprašytais 2 priede (žr. „Portretinių graffiti aprašymas“).

2 priedas

Portretinių graffiti aprašymas*

1. „Ilgaplaukis žmogus“

1. Vilniaus pavieto pilies teismo 1728–1729 m. dekretai; 2. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), Senieji aktai (toliau – SA), b. 4828; 3. Piešinys knygos priešlapio centre; 4. Autorius nežinomas; 5. Šalia portreto esanti Savanievskio iš Šankovo (Sawaniowski z Szankowa), Starodubo pavieto stovyklininko ir Vilniaus pilies teismo regento pavardė rodytų, kad piešinio adresatas buvo jis; 6. Kitame bylos priešlapyje nupieštas namas; 7. Piešinį rado Domininkas Burba.

2. „Barzdotas bajoras“

1. Kliento Jurgio Čėčio 1727 m. birželio 17 d. laiškas Merkinės seniūnui Antanui Kazimierui Sapiegai; 2. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAB RS), f. 139, b. 5029, lap. 28; 3. Piešinys laiško apačioje, dešiniajame kampe, šalia datos ir parašo; 4. Autorius galėjo būti minėtasis A. K. Sapiega; 5. Portrete, galimas daiktas, pavaizduotas išsigandęs ir neatlikęs pareigų minėtasis J. Čėčiotas; 6. A. K. Sapiega laiško paraštėje konstatuoja netvarką, nes klientas dėl paprasčiausių balnakilpių neparuošė vyrų žygiui; 7. Piešinį rado Domininkas Burba.

3. „Barzdotas žmogus“

1. Vilniaus pavieto pilies teismo aktų ir einamųjų 1690 m. reikalų byla, lapkričio mėnesio bylų registras; 2. LVIA SA, b. 4707, lap. 95; 3. Piešinys įkomponuotas kairiojoje lapo pusėje, per vidurį; 4. Autorius nežinomas, greičiausiai – žemutinės grandies Vilniaus pavieto pilies teismo raštininkas; 5. Galbūt pavaizduotas teismo klientas, sentikis ar žydas; 6. Piešinys atliktas tuo pačiu rašalu, kaip ir šalia esantis tekstas; 7. Piešinį nurodė Vilniaus pedagoginio universiteto (VPU) Istorijos fakulteto Lietuvos istorijos katedros dėstytojas Robertas Jurgaitis.

* Sudaryta remiantis Vilniaus bibliotekose ir archyvuose (jų pavadinimus ir signatūras žiūrėkite toliau) saugomuose dokumentuose ir knygose išlikusiais portretiniais piešiniais. Po portreto eil. nr. (romėniškai), portretinės graffiti vaizdo ir sąlyginio pavadinimo nurodoma: 1. Dokumentas (knygos) pavadinimas, sudarytojas (autorius) ir metai; 2. Saugojimo vieta; 3. Piešinio vieta dokumente; 4. Piešinio autorius; 5. Portreto (adresato) tapatybė; 6. Pastabos (kontekstas ir kt.); 7. Kas piešinį rado ar nurodė.

4. „Ironiškas žmogus“

1. Lietuvos Metrikos 1683 m. asesorių byla; 2. LVIA, Lietuvos Metrika, b. 376, lap. 4; 3. Piešinys bylos turinio lapo viršuje, centre; 4. Autorius nežinomas, greičiausiai – LDK didžiojo kanclerio Kristupo Paco raštinės žemutinės grandies darbuotojas; 5. Portretas apibendrintas ir simbolizuoja besikeičiančias valdžios nuotaikas (?); 6. Portretas nupaišytas kitu rašalu nei pats tekstas; 7. Piešinį nurodė VPU istorijos specialybės magistrantas Adamas Stankevičius.

5. „Vyras su galvos apdangalu“

1. Młodzianovskis, Tomas. Pamokslai ir homilijos (Poznanė, 1681); 2. LNB Bibliografijos ir Knygotyros centras, Šv. Jurgio bažnyčios spaudinių archyvas; 3. Piešinys knygos gale, po užsklanda esančiame tuščiame popieriaus plote; 4. Autorius neidentifikuotas Jonas, daugelį kartų šalia portretinės marginalijos pasirašęs *Joannes*, spėjamas katalikų kunigas; 5. Galimas daiktas, profilinis portretas vaizduoja jansenistų sektos atstovą. Šiam ir kitiems „knyginiams“ portretams (nr. 5–9) būdingas šaržavimas; 6. Šalia marginalinio portreto yra heraldinis piešinys, nemažai plunksnos mėginimų, taip pat įrašai: „jansenistų“ (*janseniska*) ir „lenkų“ (*polakow*); paskutiniame knygos priešlapyje – dienoraštinis tekstas, kur minimos Vilniaus bažnyčios ir tolimesnė kelionė; 7. Portretinę graffiti aptiko Arvydas Pacevičius.

6. „Moters palaidais plaukais biustas“

1. Saugomas ir rastas ten pat; 2. Ten pat; 3. Ten pat; 4. Tas pats; 5. Profiliniame portrete vaizduojamas moters, galbūt jansenisto draugės, puriais ir ilgais plaukais biustas, nupieštas viena linija, neatkeliant rankos, su užuomina į drabužio siluetą; 6. Tie patys; 7. Tas pats.

7. „Ryžtingas vyras“

Piešinys rastas ten pat. Portretas atliktas tuo pačiu stiliumi, pieštas viena linija, neatkeliant rankos, kiek sušaržuojant ir paryškinant veido bruožus, pailginta ir padidinta nosis, su trumpintais smakrais, pailginta kakta. Iš siluetinių profilių (nr. 5–9) šis piešinys bene profesionaliausias.

8. „Vyras aukšta kakta“

Piešinys rastas ten pat. Gali būti, kad tai to paties asmens (žr. nr. 5) profilis. Jis vaizduojamas viena linija, šiek tiek sušaržuojant nosį, pailginant kaktą ir smakrą.

9. „Vyras ilga nosimi“

Piešinys rastas ten pat. Vyras vaizduojamas analogišku principu, profiliu, viena linija, kaip prieš tai aptartieji (nr. 5–8), jį labai šaržuojant.

Nr. 5–9 rado Arvydas Pacevičius

10. „Mokytojas“

1. Markas Tulijus Ciceronas *Markui Brutui* (*M. Tullii Ciceronis Ad Marcum Brutum Orator*, Vilnius, 1809); 2. VUB Ret. Sp. (BAV C786-788 2); 3. Piešinys vidinėje pirmojo viršelio pusėje; 4. Galimas daiktas, kad portretinės graffiti autorius buvo vienas iš šios mokyimo priemonės savininkų: *Antonowicz, Kontrymowicz, X. Wiercinski*; 5. Neidentifikuotas XIX a. pirmosios pusės gimnazijos mokytojo portretas; 6. Portretinė marginalija atlikta anksčiau nei 1858 m.; 7. Rado Arvydas Pacevičius.

11. „Menamas Skargos portretas“

1. Petras Skarga *Sekmadieniniai ir šventiniai pamokslai* (Kazania na niedziele y święta całego roku. Krokua, 1597); 2. LMAB XVI/2-34 (3-ias egz.); 3. Ekslibriso prototipą primenanti įklija vidinėje pirmojo knygos viršelio pusėje; 4. Portreto autorius nežinomas; 5. Profesionaliai atliktas dvasininko portretas, papuoštas auksine aureole ir primenantis garbinamą šventą paveikslėlį; 6. Šalia portreto yra maldos lotynų kalba tekstas; 7. Portretinę marginaliją nurodė LMAB Retų spaudinių skyriaus vedėja Daiva Narbutienė.

12. „Žmogus-širdelė“

1. Anoniminis 1733–1736 m. politinės satyros kūrinys „Prievarta sulaužiusiems priesaiką ir Tėvynės išdavikams“ (*Gwalt na krzywoprzysięzców i zdrajców Ojczyzny*); 2. LMAB RS, f. 17, b. 137, lap. 47; 3. Piešinys lapo apačioje, centre, per sulenkimą; 4. Piešinio autorius galėjo būti eilėraščio autorius arba perrašytojas; 5. Portretas simbolinis ir atspindi visą šalį ištikusią nelaimę; 6. Piešinys atliktas tuo pačiu rašalu, kaip ir parašytas politinis eilėraštis; 7. Rado Domininkas Burba ir Robertas Jurgaitis.

13. „Vyrškis su ūsais“

Publikuotas *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas*. Lietuvos istorijos skaitinių chrestomatija. Parengė A. Baliulis ir E. Meilus. Vilnius, 2001, p. 827. Piešinys publikuotas be konteksto ir paaiškinimų, tačiau akivaizdu, kad vaizduojamo žmogaus vežlūs ūsai atsirado dėl išsiliejusios rašalo dėmės.

14. „Medžioklės scena“

1. Kauno miesto vaito 1627 m. knyga; 2. VUB RS, f. 7, 1624–1628 m. Kauno miesto vaito knygos lap. 328; 3. Kompozicija-vinjetė viršutinėje pirmojo 1627 metų Kauno vaito knygos lapo dalyje; 4. Spėjamas autorius – Kauno miesto vaito teismo raštininkas, kurio pavardė nežinoma; 5. Kairiajame vinjetės kampe nupieštas medžiotojas, nutaikęs į žvėris šautuvą; 6. Kompozicijoje pavaizduoti stilizuoti žvėrys; 7. Rado prof. Zigmantas Kiaupa.